



Myśl społeczno-polityczna Musy Bigijewa

Andrzej Stopczyński



WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Myśl społeczno-polityczna Musy Bigijewa



WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO



Myśl społeczno-polityczna Musy Bigijewa

Andrzej Stopczyński



WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2021

Andrzej Stopczyński – Uniwersytet Łódzki
Wydział Studiów Międzynarodowych i Politologicznych
Katedra Bliskiego Wschodu i Północnej Afryki, 90-127 Łódź, ul. Składowa 43

RECENZENT

Olga Nadskakuła-Kaczmarczyk

REDAKTOR INICJUJĄCY

Natasza Koźbial

OPRACOWANIE REDAKCYJNE, SKŁAD I ŁAMANIE

Bożena Walicka

KOREKTA TECHNICZNA

Wojciech Grzegorzczak

PROJEKT OKŁADKI

Tomasz Kochelski

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ

© Copyright by Andrzej Stopczyński, Łódź 2021
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021

<https://doi.org/10.18778/8220-677-7>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09730.19.0.M

Ark. druk. 19,5

ISBN 978-83-8220-677-7
e-ISBN 978-83-8220-678-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Matejki 34a
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. 42 665 58 63

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1. Dżadidyzm i modernizacja islamu w Rosji na przełomie XIX i XX wieku	29
1.1. Dżadidyzm – definicja i problemy związane z interpretacją pojęcia ..	29
1.2. Narodziny dżadidyizmu i reforma szkolnictwa muzułmańskiego ..	34
1.3. Dżadidyizm a tradycja reformowania islamu wśród społeczności tatarskiej	48
1.3.1. Początki reform kształcenia muzułmańskiego wśród społeczności tatarskiej w drugiej połowie XIX wieku. Szihabuddin Mardżani, Husajn Faizchanow, Kajum Nasyri	54
1.4. Dżadidyzm a idee polityczne i społeczne rosyjskich muzułmanów początku XX wieku	65
1.4.1. Działalność muzułmańskiej frakcji na forum Dumy Państwowej w latach 1906–1917	65
1.4.2. Muzułmańscy działacze i liderzy polityczni	73
1.5. Dżadidyzm a idee równouprawnienia kobiet i mężczyzn	86
1.6. Podsumowanie	97
Rozdział 2. Musa Bigijew – życie i twórczość	99
2.1. Młodość i lata szkolne	99
2.2. Musa Bigijew i jego działalność społeczno-polityczna	104
2.3. Od roku 1917 do ostatnich lat życia	121
2.4. Podsumowanie	126
Rozdział 3. Państwo i społeczeństwo w myśli Musy Bigijewa	129
3.1. Państwo	129
3.1.1. Znaczenie wojny i rewolucji w życiu państw i narodów	129

3.1.2. Międzynarodowa sytuacja polityczna i problem wyzwolenia ludności muzułmańskiej spod zależności obcych mocarstw	139
3.1.3. Kalifat muzułmański	152
3.2. Społeczeństwo	156
3.2.1. Prawo muzułmańskie a społeczeństwo	156
3.2.2. Prawa człowieka, własność i prawa pracownicze	164
3.2.3. Wychowanie, rodzina, edukacja i nauka	181
3.3. Podsumowanie	202
Rozdział 4. Idee Musy Bigijewa na tle współczesnej sytuacji muzułma- nów w Rosji	205
4.1. Ramy prawne funkcjonowania społeczności muzułmańskiej w Fede- racji Rosyjskiej	205
4.2. Kształtowanie się edukacji muzułmańskiej we współczesnej Rosji – wymiar polityczny, społeczny i religijny	221
4.3. Działalność organizacji muzułmańskich w Rosji	246
4.4. Rozważania współczesnych badaczy na temat dzadidyzmu i społe- czności muzułmańskiej w Federacji Rosyjskiej	262
4.5. Podsumowanie	283
Zakończenie	285
Bibliografia	289

Wstęp

Upadek Związku Radzieckiego oraz zmiany polityczne zachodzące w Rosji na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, w tym przede wszystkim powstanie nowego państwa – Federacji Rosyjskiej – wraz z nową konstytucją z 1993 roku¹, gwarantującą wolność religijną, wzmocniły zainteresowanie religią wśród rosyjskiego społeczeństwa, a także przyczyniły się do rozwoju pluralizmu religijnego w tym kraju. Wprawdzie najbardziej faworyzowanym wyznaniem od początku demokratycznych przemian w Rosji było prawosławie, ale jednak inne konfesje, w tym islam, również znacznie wzmocniły swoją pozycję wśród Rosjan². Po upadku Związku Radzieckiego, kiedy religia przestała być traktowana przez władze państwowe jako główny przeciwnik ideologiczny, a publiczne wyznawanie wiary nie było już sankcjonowane przez organy władzy, wzmożonym zainteresowaniem zaczęły cieszyć się również publikacje muzułmańskich działaczy religijnych przełomu XIX i XX stulecia, którzy żyli i tworzyli zarówno w Imperium Rosyjskim, jak i Związku Radzieckim. Jedną z takich postaci jest Musa Dżarullah Bigijew – muzułmański myśliciel i działacz społeczno-polityczny, któremu poświęcona jest niniejsza praca.

Jak przekonuje Stanisław Bieleń, jednym z najważniejszych problemów rosyjskiego społeczeństwa okresu transformacji ustrojowej i lat późniejszych stało się głównie określenie na nowo własnej tożsamości narodowej, w tym budowa nowej przestrzeni kulturowej, która służyłaby jako baza dla późniejszego rozwoju kraju. Przemiany

¹ N.V. Riasanovsky, M.D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, s. 656.

² С. Филатов, *Многоцветие волшебного сада российской духовности: двадцать лет возрастания религиозного многообразия постсоветской России*, [w:] *Двадцать лет религиозной свободы в России*, ред. А. Малащенко, С. Филатов, Москва 2009.

polityczne doprowadziły do demokratyzacji życia społecznego, upodmiotowienia jednostek, poszukiwania tożsamości³. W tych specyficznych warunkach społeczno-politycznych pytanie o miejsce religii muzułmańskiej w Federacji Rosyjskiej, gdzie islam wyznaje blisko 25 milionów ludzi⁴, wydaje się niezwykle ważne, tym bardziej że według niektórych prognoz do roku 2050 ludność wyznania muzułmańskiego stanowić może większość mieszkańców Federacji Rosyjskiej⁵. Jak zaznacza Aleksiej Firsow z Wszechrosyjskiego Centrum Badania Opinii Publicznej, jeszcze 25 lat temu wiara była nie tylko osobistym przekonaniem, lecz w pewnym sensie także modą społeczną związaną z usunięciem wszelkich ograniczeń politycznych. W ciągu ostatnich lat trend ten wyraźnie słabnie, jednak badania socjologiczne potwierdzają, że tracąc wpływy instytucjonalne, religia odgrywa coraz bardziej istotną rolę w życiu prywatnym obywateli⁶.

Odnosząc się do zagadnienia miejsca religii we współczesnej Rosji, szczególną uwagę należy zwrócić na wyznanie muzułmańskie. Procesy zachodzące we współczesnym świecie coraz częściej oddziałują na sytuację wyznaniową w poszczególnych krajach. W ostatnich latach to właśnie islam w sposób najbardziej wyraźny doświadcza tej ogólnoświatowej tendencji. Zdaniem Rinata Nabijewa z Kazańskiego Uniwersytetu Federalnego, takie trendy, jak: globalizacja, radykalizacja i sekularyzacja stanowić mogą w przyszłości największe wyzwanie dla społeczności muzułmańskiej. W dobie globalizacji przedmiotem zainteresowania uczonych, według Nabijewa, coraz częściej stają się takie zjawiska, jak: wzajemne relacje tradycji i innowacji, źródła powstawania radykalnych ideologii czy kwestie wpływu religii na społeczeństwo w kontekście postępującej sekularyzacji⁷. Warto zauważyć, że przemiany, o których wspominają uczeni dzieją się już na naszych oczach, a sprzyjają im cho-

³ S. Bieleń, *Tożsamość międzynarodowa Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2006, s. 452–453.

⁴ E. Teslova, *Численность российской уммы достигла 25 млн человек*, <https://www.aa.com.tr/ru/заголовки-дня/численность-российской-уммы-достигла-25-млн-человек/1081820> (dostęp: 15.08.2020).

⁵ R. Akkoc, *Mapped: What the world's religious landscape will look like in 2050*, <https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/11518702/Mapped-What-the-worlds-religious-landscape-will-look-like-in-2050.html> (dostęp: 15.08.2020).

⁶ *Религия: за и против*, <https://wciom.ru/index.php?id=236&uid=115329> (dostęp: 15.08.2019).

⁷ Р. Набиев, *Власть и религиозное возрождение*, Казань 2014, s. 21.

ciażby takie zjawiska, jak coraz większa dostępność różnorodnych źródeł informacji czy migracje. Odwoływanie się zatem do doświadczenia historycznego oraz dorobku intelektualnego muzułmańskiej myśli politycznej na obecnym etapie rozwoju rosyjskiej społeczności muzułmańskiej wydaje się więc jak najbardziej zasadne.

Cele badawcze i metodologia

Jak podkreślają badacze, w tym filozof i historyk idei Marcin Król, myśl polityczna obejmuje swoją tematyką wszelkie publiczne zachowania jednostek i grup społecznych, które odnoszą się w mniejszym lub większym stopniu do wzajemnych relacji między tymi jednostkami i grupami⁸. Warto więc zaznaczyć, że obejmuje ona takie kwestie, jak: „Czy i dlaczego chcemy być wolni, jakie warunki muszą być po temu spełnione, jak powinien wyglądać pożądany ład społeczny i jak spowodować, by zmierzano we właściwym kierunku”⁹. Analiza myśli Musy Bigijewa w kontekście historycznym jest o tyle istotna, że, jak zaznacza Marcin Król, „istnieją pewne [...] prawidłowości, które nigdy nie mają charakteru absolutnego, ale które jednak ze znaczną dozą prawdopodobieństwa pozwalają przewidzieć zachowania polityczne w przyszłości”¹⁰. Myśl polityczna stanowi zatem pojęcie dosyć pojemne znaczeniowo i nierozzerwalnie łączy się z kwestiami społecznymi. Dodatkowo warto podkreślić, że sam katalog zjawisk, które opisuje, jest niezwykle szeroki, a z punktu widzenia niniejszych rozważań szczególnie istotne znaczenie ma co najmniej kilka z nich.

W odniesieniu do dorobku samego Bigijewa należy odnotować, że znaczna część jego postulatów związanych jest z kwestią miejsca ludności muzułmańskiej w państwie rosyjskim i wynikających z tego implikacji politycznych. Wpisuje się to jednocześnie w jeden z największych podziałów w historii samej myśli politycznej, mianowicie ten związany z postrzeganiem relacji między jednostką i wspólnotą¹¹.

Jak zaznacza Andrew Haywood, to właśnie koncept jednostki jest jednym z kamieni węgielnych kultury politycznej Zachodu¹².

⁸ M. Król, *Historia myśli politycznej od Machiavellego po czasy współczesne*, Gdańsk 1998, s. 2.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ A. Heywood, *Teoria polityki. Wprowadzenie*, Warszawa 2009, s. 41–42.

¹² *Ibidem*.

Postrzeganie jednostki w świecie islamu i jej miejsca w społeczeństwie również ma swój specyficzny wymiar, szczególnie w odniesieniu do poszczególnych ruchów i ideologii pojawiających się w historii religii muzułmańskiej. Nie bez znaczenia pozostają także kwestie takie, jak wolność i wyzwolenie, które w przypadku Bigijewa zajmowały szczególne miejsce ze względu na fakt, że był on orędownikiem wyzwolenia ludności muzułmańskiej spod zależności kolonialnej. Według Andrew Heywooda, o wolności trudno dyskutować na gruncie naukowym, gdyż jest ona przedmiotem zainteresowania specjalistów z wielu dziedzin nauk społecznych oraz filozofii, a każda grupa rozpatruje to pojęcie z innej perspektywy. Wydaje się zatem jak najbardziej słuszne stwierdzenie, że najlepszym sposobem opisanego pojęcia wolności jest przeciwstawienie mu pojęcia jej braku¹³. Warto przy tym zaznaczyć, że wspomniane wyżej zagadnienia funkcjonują w ramach konkretnych idei i ideologii politycznych, które w pewien sposób nadają im określony kształt. To właśnie one stają się filarami myśli politycznej. Idee i ideologie pozwalają zatem ukazać perspektywę, dzięki której świat staje się rozumiany. Mogą pełnić funkcję swoistego spoiwa, które jednoczy grupy i społeczeństwa wokół określonych przekonań i wartości, a te z kolei kształtowane są przez warunki społeczne i historyczne oraz ambicje polityczne, którym służą¹⁴.

Zadaniem niniejszej pracy jest przybliżenie najważniejszych założeń myśli społeczno-politycznej Musy Dżarullaha Bigijewa w kontekście niezwykle ważnego dla rosyjskich muzułmanów przełomu XIX i XX wieku ruchu społeczno-politycznego, jakim był dżadidyzm. Warto zaznaczyć, że w kontekście zmian zachodzących we współczesnym świecie i w Federacji Rosyjskiej, rosnącej populacji muzułmańskiej w tym kraju, poznanie i analiza dorobku intelektualnego Musy Bigijewa wydaje się istotna dla zrozumienia dziedzictwa kulturowego, społecznego i politycznego rosyjskich muzułmanów. Zgłębienie jego myśli pomoże także zobrazować sytuację społeczno-polityczną wśród rosyjskich muzułmanów tego okresu. Jest to o tyle ważne, że współcześnie społeczność muzułmańska w Rosji, budując swoją tożsamość, odwołuje się również do własnego dziedzictwa historycznego.

¹³ *Ibidem*, s. 244.

¹⁴ *Idem*, *Ideologie polityczne. Wprowadzenie*, Warszawa 2007, s. 18.

Niniejsza praca wpisuje się w kontekst najnowszych badań nad zagadnieniem związanym z dorobkiem intelektualnym Musy Bigijewa, często określanego jako jeden z najwybitniejszych rosyjskich muzułmańskich i tatarskich myślicieli przełomu XIX i XX wieku. Książka stanowi próbę przybliżenia najważniejszych założeń jego myśli społeczno-politycznej w szerszym kontekście historycznym.

Niniejsza książka opiera się na materiale źródłowym stanowiącym przede wszystkim wybór dzieł Bigijewa, które swoją tematyką poruszają kwestie najbliższe naukom politycznym. Warto zaznaczyć, że większość prac myśliciela, która została przetłumaczona na język rosyjski (między innymi z języka tatarskiego czy arabskiego), poświęcona jest jednak zagadnieniom czysto teologicznym¹⁵, które bardziej wpisują się w kontekst badań religioznawczych oraz teologicznych. Wyselekcjonowanie zatem z dorobku Bigijewa tych treści, które poruszają kwestie polityki i społeczeństwa okazało się dużym wyzwaniem. Bez wątpienia jednak punkt wyjścia do rozważań na temat myśli społeczno-politycznej Musy Bigijewa stanowi jedno z jego największych dzieł – *Воззвание к мусульманским нациям о религиозных, моральных, социальных и политических проблемах и действиях* (Pouczenie narodów muzułmańskich na temat zagadnień i działań religijnych, moralnych, społecznych i politycznych), będące w największym stopniu odzwierciedleniem jego poglądów społecznych i politycznych, które zostało nazwane również *Elementarzem islamu*. Oprócz tej fundamentalnej pracy analizie podlegały również: *Женщина в свете священных аятов Благородного Корана* (Kobieta w świetle świętych ajatów szlachetnego Koranu); *Мой взгляд на исламский шариат* (Mój pogląd na temat szariatu), *Основы реформ* (Podstawy reform); *Зака* (Zakat). Istotny element materiału źródłowego pracy stanowią ponadto dokumenty o charakterze prawnym¹⁶.

¹⁵ Prace Musy Bigijewa, które zostały poddane analizie przez autora niniejszej książki w trakcie badań: *Арабская литература и исламские науки* (Literatura arabska i nauki muzułmańskie); *Почему шариат предпочёл лунное летоисчисление* (Dlaczego szariat wybrał kalendarz księżycowy); *Доказательства божественного милосердия* (Dowody na Boże miłosierdzie); *Пост в длинные дни* (Post w długie dni); *Взгляд на верование людей в божество* (Spojrzenie na wiarę ludzi w bóstwa).

¹⁶ Wspomnieć należy głównie o Konstytucji Federacji Rosyjskiej z 1993 roku i ustawach federalnych (m.in. ustawa *O wolności wyznania* czy ustawa *O wolności sumienia i związkach wyznaniowych*).

Jak wspomniano wcześniej, jako podstawową metodę badawczą zastosowano analizę materiału źródłowego, która okazała się najbardziej przydatna podczas badania tekstów autorstwa Musy Bigijewa, dokumentów i innych prac stanowiących materiał źródłowy. Podczas badania dokumentów o charakterze prawnym wartościowa okazała się analiza wewnętrzna i zewnętrzna tekstu, która pomogła w sformułowaniu syntezy omawianego zagadnienia. Niezwykle przydatna, szczególnie podczas analizy najważniejszych założeń myśli Musy Bigijewa w rozdziale trzecim okazała się też metoda porównawcza. Ostatnią metodą, która znalazła zastosowanie podczas prac badawczych jest metoda genetyczna, wykorzystana podczas badań związanych z myślą Musy Bigijewa w trzecim rozdziale pracy. Umieszczenie dorobku intelektualnego myśliciela w kontekście historycznym pozwoliło na dokonanie jej interpretacji oraz sformułowanie kluczowych wniosków. Zakres pola badawczego, oprócz wyselekcjonowanych z bibliografii myśliciela prac i biografii autora, stanowi także zagadnienie dżadidyzmu oraz współczesna sytuacja islamu w Federacji Rosyjskiej. Najważniejsze problemy badawcze to:

- Pytanie, w jakim zakresie myśl społeczno-polityczna Musy Bigijewa czerpie z dorobku innych muzułmańskich uczonych;
- Kwestia, w jakim stopniu myśl społeczno-polityczna Musy Bigijewa jest nowatorska w odniesieniu do powstałych dotąd koncepcji;
- Pytanie, czy możliwe jest – według niego – funkcjonowanie społeczności muzułmańskiej w krajach niemuzułmańskich.

W ramach przygotowań niniejszej pracy określono także hipotezę badawczą, która zakłada, że myśl Musy Bigijewa jest najbardziej innowacyjna na tle całego ruchu dżadidyzmu, co wyrażało się w nowatorskim podejściu myśliciela do kwestii związanych z funkcjonowaniem państwa, społeczności muzułmańskiej w państwie nie muzułmańskim, kwestii społecznych, prawa, edukacji, ale także zagadnień związanych bezpośrednio z naukami muzułmańskimi.

Struktura niniejszej pracy obejmuje cztery rozdziały. Pierwszy ma charakter teoretyczno-historyczny, przedstawia genezę i ewolucję ruchu wśród rosyjskich muzułmanów przełomu XIX i XX wieku, jakim był dżadidyzm. Przeanalizowano w nim przesłanki, które miały wpływ na powstanie tego ruchu. Według definicji zawartej w pracy pod redakcją Rinata Nabijewa *Ислам на европейском Востоке*.

Энциклопедический словарь (Islam na europejskim Wschodzie. Słownik encyklopedyczny)¹⁷ dżadidyzm określono jako ogólnospołeczny ruch rosyjskich muzułmanów, który stanowił ich odpowiedź na rozwój społeczeństwa industrialnego. Ponadto określono tam także ramy czasowe trwania tego zjawiska na lata 1880–1917, przy czym wyróżniono dwa etapy. Pierwszy przypadał na lata 1880–1905 i polegał na reformie tradycyjnego systemu edukacji religijnej, natomiast drugi (1905–1917) stanowił kontynuację rozpoczętych wcześniej zmian przy jednoczesnym podniesieniu haseł politycznych. Powyższą definicję traktować można jako najbardziej rozpowszechnioną, choć należy podkreślić, że wśród badaczy wciąż trwają spory odnoszące do dokładnego jej brzmienia.

W rozdziale drugim omówiona została postać Musy Bigijewa jako jednego z najważniejszych przedstawicieli dżadidyizmu. W tej części zaprezentowano informacje na temat życia myśliciela – od młodości aż do śmierci. Bez wątplenia lata życia Musy Bigijewa (1875–1949) to jeden z najbardziej burzliwych okresów w historii Rosji i świata. Działalność społeczno-polityczna czy naukowa Bigijewa była niezwykle szeroka. Wspomnieć warto chociażby o jego wkładzie w rozwój badań nad naukami koranicznymi. Efektami licznych podróży, głównie po Bliskim Wschodzie, oraz pobierania nauk u wybitnych teologów były napisane przez niego prace poświęcone Koranowi, między innymi książka *История Корана и его списков* (Historia Koranu i jego kopii), przygotowana podczas podróży do Kairu, czy też przekład Koranu na język tatarski. Nie bez znaczenia pozostaje wspomniana działalność społeczno-polityczna myśliciela, który uczestniczył we wszystkich wszechrosyjskich zjazdach muzułmanów jako jeden z politycznych liderów rosyjskiej społeczności muzułmańskiej początku XX wieku. W roku 1906 wydał on trzy zbiory dokumentów z poszczególnych zjazdów¹⁸. W czasie umacniania się nowego ustroju ideologicznego w Rosji Bigijew postanowił stać się orędownikiem wartości muzułmańskich oraz przeciwnikiem marksizmu.

¹⁷ Р.А. Набиев, *Ислам на европейском Востоке. Энциклопедический словарь*, Казань 2004, s. 78.

¹⁸ Wszechrosyjskie zjazdy muzułmańskie organizowane były w latach 1905–1918 i dotyczyły rozwiązania społeczno-politycznych i religijnych problemów rosyjskich muzułmanów, a także realizacji idei autonomii i federalizacji oraz zabezpieczenia interesów społeczności muzułmańskich na poziomie państwowym.

Krytyczna postawa wobec władz zmusiła go do emigracji z kraju – zmarł na obczyźnie w 1949 roku.

Kolejny rozdział zawiera analizę myśli Musy Bigijewa oraz jego poglądów na temat państwa i społeczeństwa. W pierwszej części omówione zostały zagadnienia związane z kwestiami państwa. Warto podkreślić, że myśliciel poruszał także sprawy związane ze współczesną mu sytuacją międzynarodową, szczególnie w kontekście wyzwolenia społeczności muzułmańskich spod zależności kolonialnej. Negatywnie odnosił się do takich zjawisk jak wojna czy rewolucja. Postać samego Karola Marksa, jak i marksizm zostają także niejednokrotnie poddane krytyce przez Bigijewa, szczególnie w *Elementarzu islamu*, głównie ze względu na fakt, że to właśnie ideologia marksizmu stanowiła trzon ideowy wydanej przez Nikołaja Bucharina, wspólnie z działaczem komunistycznym Jewgienijem Prieobrażeńskim, w 1919 pracy *Elementarz komunizmu* (Азбука коммунизма), która w opinii Bigijewa mogła wywrzeć negatywny wpływ na rosyjskie społeczeństwo poprzez propagowanie zawartych w niej idei marksizmu. Bardzo ważny aspekt myśli Musy Bigijewa stanowiły kwestie związane z prawem. Według myśliciela zrozumienie i studiowanie prawa muzułmańskiego mogło pomóc w rozwiązywaniu problemów współczesnego społeczeństwa. W drugiej części rozdziału zwrócono uwagę na prawa człowieka, wolności czy prawa pracownicze w twórczości Bigijewa. Myśliciel skupiał się na niezwykle ważnej roli wychowania dzieci i rozwoju nauki jako elementów istotnych dla prawidłowego funkcjonowania państwa i społeczeństwa. Ponadto poruszał w swojej twórczości kwestie związane z prawami kobiet i funkcjonowaniem rodziny. Podkreślić należy, że w kontekście ówczesnej sytuacji społecznej w Związku Radzieckim problematyka ta była niezwykle ważna.

Ostatni rozdział stanowi próbę odpowiedzi na pytanie, w jakich formach aktywności społeczności muzułmańskiej we współczesnej Rosji można znaleźć nawiązanie do myśli Musy Bigijewa oraz samego zjawiska dżadidyзму. Rozdział został podzielony na cztery zasadnicze części – obszary tematyczne. W pierwszej kolejności zwrócono uwagę na kwestie związane z prawnymi uregulowaniami funkcjonowania społeczności muzułmańskiej w Federacji Rosyjskiej. Kolejnym obszarem jest kwestia edukacji muzułmańskiej. Następnym zagadnieniem, wokół którego rozpatrywać można omawianą problematykę, jest kwestia działalności organizacji muzułmańskich w Rosji oraz

ich wpływ na społeczność muzułmańską tego kraju. Ostatni element stanowią rozważania współczesnych badaczy na temat dżadidyzmu i społeczności muzułmańskiej w Federacji Rosyjskiej. W tym kontekście warto przywołać we wstępie słowa jednego ze współczesnych badaczy dżadidyzmu, Rafaela Chakimowa, które mogą stanowić myśl przewodnią niniejszej pracy: „Dżadidyzm nie jest szkołą religijną, nie podąża za autorytetami, dżadidyzm to przede wszystkim uznanie pluralizmu w islamie”¹⁹.

Stan badań

Niniejsza praca w zamierzeniu autora nie ma być suchym zaprezentowaniem biografii myśliciela, ale ma zawierać analizę wybranych elementów jego dorobku intelektualnego. Skupiono się tu na aspektach związanych jedynie z zagadnieniami społeczeństwa i polityki, co w kontekście dotychczasowych badań stanowi istotną nowość.

W polskim piśmiennictwie tematyka związana z analizą myśli Musy Bigijewa jest praktycznie nieobecna, wyjątek stanowią dwa artykuły poświęcone tatarskiemu myślicielowi. Pierwszy, autorstwa Marka Dziekana, opublikowany na łamach „Życia Tatarskiego”²⁰, skupia się na analizie fragmentu jednej z książek Musy Bigijewa napisanej w języku arabskim, poświęconej kwestiom państwa muzułmańskiego. Drugi, autorstwa Selima Chazbijewicza, ukazał się w „Przeglądzie Tatarskim”²¹. Autor przedstawił w nim biografię Bigijewa. Tekst ten został zamieszczony również w jego późniejszej monografii *Tatarstan. Kształtowanie się nowoczesnego narodu i państwa*, wydanej nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie w 2016 roku²². Wspomnieć należy, że książka ta, ze względu na zawarty w niej rys historyczny poświęcony Tatarstanowi, jest istotnym źródłem faktograficznym, stanowiącym bazę do dalszych, pogłębionych badań nad dziejami Tatarów, Tatarstanu i myślicieli wywodzących się z tego regionu.

¹⁹ Р. ХАКИМОВ, *Джадидизм (реформированный ислам)*, Казань 2010.

²⁰ M.M. Dziekan, *Z dziejów tatarskiej myśli politycznej Musy Dżarullaha Bigijewa uwagi o państwie muzułmańskim*, „Życie Tatarskie” 2014, nr 39, s. 2–17.

²¹ S. Chazbijewicz, *Musa Dżarullah Bigijew – wybitny tatarski myśliciel, pisarz, teolog i działacz polityczny XX stulecia* (1), „Przegląd Tatarski” 2014, nr 1, s. 24–26; idem, *Musa Dżarullah Bigijew – wybitny tatarski myśliciel, pisarz, teolog i działacz polityczny XX stulecia* (2), „Przegląd Tatarski” 2014, nr 2, s. 20–23.

²² Idem, *Tatarstan. Kształtowanie się nowoczesnego narodu i państwa*, Olsztyn 2016.

Selim Chazbijewicz jest również autorem prac poświęconych historii i tożsamości Tatarów. W tym miejscu wspomnieć należy o kilku najważniejszych artykułach jego autorstwa poświęconych tej problematyce: *Narodowości Rosji i ich tendencje separatystyczne na przykładzie Tatarów nadwołżańskich*²³; *Myśl religijna i społeczna muzułmanów rosyjskich na przełomie XIX i XX wieku*²⁴; *Tworzenie się współczesnej tatarskiej myśli religijnej, społecznej i politycznej w Europie wschodniej oraz tatarskiego i muzułmańskiego nacjonalizmu*²⁵.

Z uwagi na fakt, że polska literatura przedmiotu dotycząca twórczości Musy Bigijewa jest uboga, niniejsza praca może wnieść istotny wkład w dalszy rozwój badań nad omawianą problematyką. Również polska literatura dotycząca samego zagadnienia islamu w Rosji nie wydaje się imponująca. W 2003 roku ukazał się raport Ośrodka Studiów Wschodnich *Islam na obszarze postradzieckim*²⁶. Praca ta przygotowana została przez analityków OSW, a jej struktura obejmuje tematykę islamu w Azji Centralnej, na Kaukazie i w europejskiej części Federacji Rosji. Jest ona o tyle wartościowa, że poruszone zostały w niej kwestie społeczne, kulturowe i polityczne oraz kontekst ustrojowy poszczególnych krajów. Warto także zwrócić uwagę na artykuł Michała Łabendy *Muzułmanie w Rosji i europejskiej części byłego ZSRR*²⁷, opublikowany w monografii *Muzułmanie w Europie* pod redakcją Anny Parzymies. Publikacja ta w sposób kompleksowy opisuje współczesną sytuację społeczności muzułmańskiej w Federacji Rosyjskiej, a także prezentuje tło historyczne pojawienia się islamu na obszarach współczesnej Rosji. W 2008 roku na łamach „Rocznika Orientalistycznego” ukazał się artykuł Selima Chazbi-

²³ *Idem, Narodowości Rosji i ich tendencje separatystyczne na przykładzie Tatarów nadwołżańskich*, [w:] *Polityczne wymiary etniczności*, red. M. Chelminiak, T. Gajowniczek, Olsztyn 2013.

²⁴ *Idem, Myśl religijna i społeczna muzułmanów rosyjskich na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] *Nowoczesność, Europa, islam. Religia a dylematy obywatelstwa i wykluczenia*, red. S. Chazbijewicz, M. Turowski, K. Skarbek, Wrocław 2012.

²⁵ *Idem, Tworzenie się współczesnej tatarskiej myśli religijnej, społecznej i politycznej w Europie wschodniej oraz tatarskiego i muzułmańskiego nacjonalizmu*, [w:] *Obszar byłego ZSRR, Kłeska demokracji czy transformacja?*, red. S. Gardocki, Toruń 2013.

²⁶ *Islam na obszarze postradzieckim*, https://www.osw.waw.pl/sites/default/files/prace_7_0.pdf (dostęp: 15.08.2020).

²⁷ M. Łabenda, *Muzułmanie w Rosji i europejskiej części byłego ZSRR*, [w:] *Muzułmanie w Europie*, red. A. Parzymies, Warszawa 2005, s. 241–272.

jewicza *Islam in Russia. Problem of Methodology*²⁸, w którym autor stara się usystematyzować historię stosunków państwa rosyjskiego ze światem muzułmańskim. Ponadto artykuł skupia się wokół kwestii kultury muzułmańskiej w Rosji, jej historii i asymilacji z kulturą rosyjską i europejską. Należy zwrócić uwagę także na prace Izabeli Kończak poświęcone islamowi i muzułmanom w Rosji. Obejmują one dosyć szeroki zakres tematyczny, związany przede wszystkim z kwestiami kultury muzułmańskiej, praktyk religijnych (np. problematyka pielgrzymki do Mekki) czy miejsca kobiet muzułmańskich we współczesnej Rosji. Wspomniane prace to: *Halal we współczesnej Rosji*²⁹; *Hidżab w Rosji*³⁰; *Hadż rosyjskich muzułmanów*³¹; *Muzułmanie w Rosji – wyzwania współczesności*³²; *Dżadidyzm, czyli islam po rosyjsku*³³; *Związek Muzułmanek Tatarstanu i jego rola w odrodzeniu poczucia tożsamości religijnej kobiet*³⁴; *Muzułmańskie organizacje polityczne w Rosji*³⁵; *Nowi muzułmanie w Rosji*³⁶.

W kontekście dorobku polskich badaczy zajmujących się problematyką islamu w Rosji warto również zwrócić uwagę na prace Jerzego Rohozińskiego, które nawiązują do omawianego zagadnienia. W szczególności wspomnieć należy o książce *Bawelna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*³⁷. Autor przedstawia tu niezwykle szeroki zakres pojęć związanych

²⁸ S. Chazbijewicz, *Islam in Russia. Problem of Methodology*, „Rocznik Orientalistyczny” 2009, t. LXII, z. 1.

²⁹ I. Kończak, *Halal we współczesnej Rosji*, [w:] *Międzynarodowe studia polityczne i kulturowe wobec wyzwań współczesności*, red. T. Domański, Łódź 2016, s. 227–244.

³⁰ Eadem, *Hidżab w Rosji*, [w:] *Islam w Europie. Nowe kierunki badań. Księga ku czci Profesor Anny Parzymies*, red. M. Widy-Behiesse, K. Zasztowt, Warszawa 2015, s. 227–240.

³¹ Eadem, *Hadż rosyjskich muzułmanów*, [w:] *Badania nad światem islamu. Dzieje, dzień dzisiejszy, perspektywy*, red. M. Woźniak, D. Ścisłewska, Łódź 2015, s. 293–309.

³² Eadem, *Muzułmanie w Rosji – wyzwania współczesności*, [w:] *Islam w Europie*, red. M. Widy-Behiesse, Warszawa 2012, s. 155–165.

³³ Eadem, *Dżadidyzm, czyli islam po rosyjsku*, [w:] *Rosja, Chiny, Japonia w polityce globalnej. Materiały konferencyjne 1/2008*, Piotrków Trybunalski 2008, s. 221–231.

³⁴ Eadem, *Związek Muzułmanek Tatarstanu i jego rola w odrodzeniu poczucia tożsamości religijnej kobiet*, [w:] *Wymiary tożsamości. Język. Religia. Tożsamość*, t. 5, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski 2011, s. 89–102.

³⁵ Eadem, *Muzułmańskie organizacje polityczne w Rosji*, [w:] *Ciągłość i zmiana w świecie islamu*, red. I. Kończak, M. Woźniak-Bobińska, Łódź 2016, s. 182–192.

³⁶ Eadem, *Nowi muzułmanie w Rosji*, „Przegląd Orientalistyczny”, nr 1–2 (257–258) 2016, s. 89–99.

³⁷ J. Rohoziński, *Bawelna, samowary i Sartowie. Muzułmańskie okrainy carskiej Rosji 1795–1916*, Warszawa 2014.

zarówno z kwestiami dotyczącymi religii muzułmańskiej i ludów wyznających islam, jak i zagadnieniami związanymi z tą religią i jej cechami charakterystycznymi dla obszaru Azji czy Kaukazu. W pracy można znaleźć informacje na temat ruchu dżadizyzmu i jego twórcy – Ismaila Gasprinskiego – oraz kwestii instytucjonalizacji islamu w czasach panowania Katarzyny II.

O ile, jak przedstawiono, dotychczasowy stan badań nad życiem i twórczością Musy Bigijewa w polskiej literaturze nie jest wyczerpujący, o tyle problematyka ta została o wiele dokładniej opracowana przez zagranicznych autorów, przede wszystkim przez badaczy rosyjskich i tureckich. Jednym z pierwszych opracowań poświęconych postaci Musy Bigijewa była wydana w 1958 roku w Turcji książka Abdułły Battał-Tajmasa *Musa Dżarullah Bigijew*³⁸, przetłumaczona na język tatarski i wydana w Kazaniu nakładem Wydawnictwa Iman dopiero w 1997 roku. Mimo że historia jej pierwszego wydania sięga lat 50. XX wieku, to należy zaznaczyć, że była to pierwsza książka w sposób kompleksowy poświęcona postaci Bigijewa. W odniesieniu do współczesnych badaczy dorobku tego myśliciela w pierwszej kolejności należy wspomnieć o najbardziej dokładnym opracowaniu poświęconym jego życiu i twórczości autorstwa Ajdara Chajrutdinowa³⁹ *Последний татарский богослов: жизнь и наследие Мусы Джаруллаха Бигиева* (Ostatni tatarski teolog – życie i dziedzictwo Musy Bigijewa)⁴⁰. Książka została wydana w roku 1999 i obecnie można ją postrzegać jako fundamentalną w kontekście badań nad twórczością i życiem Bigijewa. Warto jednak zaznaczyć, że, podobnie jak większość prac poświęconych tej postaci, wyłącznie w sposób faktograficzny opisuje ona życie i dokonania Bigijewa. Powstanie tej pracy, będącej pierwszą kompleksową monografią napisaną w języku rosyjskim poświęconą życiu Musy Bigijewa, przypada na koniec XX wieku, gdyż, jak zaznacza sam autor, dopiero w latach 90. pojawiły się realne możliwości przeprowadzenia badań nad spuścizną tatarskiego myśliciela. Jedną z największych zalet pracy Ajdara Chajrutdinowa jest bardzo szczegółowe zaprezentowanie biografii Musy Bigijewa oraz przedstawienie czytelnikowi jego najważniej-

³⁸ А.Б. Таймас, *Муса Ярулла Биги*, Казан 1997.

³⁹ Ajdar Chajrutdinow – pracownik Instytutu Historii Akademii Nauk Republiki Tatarstanu, autor kilkudziesięciu prac poświęconych historii islamu w Rosji oraz życiu i twórczości Musy Bigijewa.

⁴⁰ А. Хайрутдинов, *Последний татарский богослов: жизнь и наследие Мусы Джаруллаха Бигиева*, Казань 1999.

szych poglądów na podstawie monografii i artykułów autorstwa myśliciela publikowanych w prasie tatarskiej. Podkreślić należy, że monografia Chajrutdinowa opiera się wyłącznie na źródłach opublikowanych w Rosji i nie obejmuje prac Bigijewa wydanych na emigracji. Ponadto badacz posiłkuje się także pracami innych rosyjskich autorów, którzy żyli i tworzyli w latach życia Bigijewa i nawiązywali do jego twórczości.

Na szczególną uwagę zasługuje rozdział autorstwa Ajdara Chajrutdinowa poświęcony myślicielowi, który ukazał się w monografii *Татарские интеллектуалы: исторические портреты* (Tatarscy intelektualiści – portrety historyczne)⁴¹. W pracy tej badacz przedstawił w sposób syntetyczny sylwetkę Musy Bigijewa, zarówno w odniesieniu do jego poglądów, jak i samej biografii. Postać Bigijewa została zaprezentowana na tle pozostałych przedstawicieli dżadidyzmu, których sylwetki zostaną zaprezentowane także w niniejszej pracy. Warto również wspomnieć o niezwykle interesującym artykule tego samego autora *Муса Бигиев: ислам как условие прогресса* (Musa Bigijew: islam jako warunek postępu)⁴². W artykule autor poddaje analizie poglądy Bigijewa w kontekście ich znaczenia dla rozwoju społeczności muzułmańskiej. Ponadto zaprezentowana została tam również biografia myśliciela. Chajrutdinow jest też tłumaczem dzieł Bigijewa na język rosyjski, dlatego należy zwrócić uwagę na opracowany przez niego zbiór niektórych dzieł myśliciela, wydany nakładem Wydawnictwa Iman w 2000 roku⁴³. Zbiór ten, zatytułowany *Наследие. Муса Джаруллаха Бигиева. Сборник документов и материалов* (Dziedzictwo. Musa Dżarullah Bigijew. Zbiór dokumentów i materiałów), składa się z dwóch części i zawiera wybrane publikacje autora.

Z powyższej analizy jednoznacznie wynika, że obecnie to właśnie Chajrutdinow jest tym badaczem, który w swojej pracy naukowej najwięcej miejsca poświęca postaci Musy Bigijewa⁴⁴.

⁴¹ *Idem*, Муса Бигиев, [w:] *Татарские интеллектуалы: исторические портреты*, ред. Р.М. Мухаметшин, Казань 2005, s. 203–212.

⁴² *Idem*, Муса Бигиев: ислам как условие прогресса, <http://www.islamrf.org/hayrutdinov> (dostęp: 15.08.2019).

⁴³ *Idem*, *Наследие. Муса Джаруллаха Бигиева. Сборник документов и материалов (часть I)*, Казань 2000; *idem*, *Наследие. Муса Джаруллаха Бигиева. Сборник документов и материалов (часть II)*, Казань 2000.

⁴⁴ Jak zaznaczył Chajrutdinow w jednym z wywiadów, od samego początku jego kariery naukowej największym problemem w badaniu dorobku Musy Bigijewa były

Warto podkreślić, że przygotował on także do publikacji na rosyjskim rynku wydawniczym książkę tureckiego autora Mehmeta Germeza *Муса Джаруллах Бигиев* (Musa Dżarullah Bigijew), wydaną w 2010 roku nakładem Wydawnictwa Rosyjskiego Uniwersytetu Muzułmańskiego⁴⁵. Obok wspomnianej wcześniej monografii autorstwa Chajrutdinowa to właśnie ta książka stanowi jedno z najbardziej dokładnych opracowań w języku rosyjskim na temat życia i twórczości Musy Bigijewa. Należy zauważyć, że wyróżnia się ona z dwóch zasadniczych względów. Po pierwsze, daje czytelnikowi stosunkowo szerokie tło biograficzne, oparte w dużej mierze na źródłach tureckich czy egipskich, po drugie zaś, w sposób syntetyczny i rzetelny prezentuje najważniejsze założenia myśli Musy Bigijewa, oparte na bogatym materiale źródłowym, w dużej mierze arabsko- i turekojęzycznym⁴⁶.

Dokonując analizy stanu badań nad życiem i twórczością Musy Bigijewa, warto wspomnieć o Elmirze Achmetowej z Międzynarodowego Uniwersytetu Muzułmańskiego Malezji w Kuala Lumpur, która w swoich pracach również podejmuje omawianą problematykę. Na uwagę zasługują tu dwa artykuły. Pierwszy z nich, *Муса Бигиев: жизнь и идея реформы образования* (Musa Bigijew: życie i idee reformy edukacji)⁴⁷, został wydany w roku 2016. Autorka (oprócz przytoczenia biografii myśliciela) dokonuje analizy działalności Musy Bigijewa w sferze reformy systemu edukacji. Podkreśla, że podczas całego swojego życia opowiadał się on za istotną rolą edukacji w kształtowaniu osobowości każdego muzułmanina, bo, jak sądził, to właśnie edukacja jest elementem służącym reformie muzułmańskiego społeczeństwa, do czego przychyła się również autorka artykułu.

kwestie językowe. Jak podkreślił, był to o wiele trudniejszy do zrozumienia język niż w przypadku innych myślicieli. Bigijew pisał bowiem niektóre ze swoich prac w języku tatarsko-osmańskim, zupełnie obcym dla współczesnych badaczy, również tych z Tatarstanu.

⁴⁵ М. Гермез, *Муса Джаруллах Бигиев*, Казань 2010.

⁴⁶ Badając dorobek rosyjskich autorów, którzy w swoich pracach podejmowali się zbadania życia i twórczości Musy Bigijewa, warto także wspomnieć o wydanej w 2010 roku w Kazaniu książce Almiry Tagirdżanowej (Альмира Тагирджанова) *Книга о Мусе-эфенди, его времени и современниках* (Książka o Musie-efendim, jego czasach i ludziach mu współczesnych). Dzięki kontaktowi z autorką uzyskano informację, że powyższa publikacja miała charakter okolicznościowy i została wydana w niewielu egzemplarzach, dlatego też dostęp do niej jest praktycznie niemożliwy.

⁴⁷ Э. Ахметова, *Муса Бигиев: жизнь и идея реформы образования*, [w:] *Татарское языкознание в контексте евразийской гуманитарной науки*, ред. Р.Р. Замалетдинов, Г.Р. Галиуллина, Казань 2016.

Drugi tekst Achmetowej nosi tytuł *Musa Jarullah Bigiev (1875–1949): Political Thought of a Tatar Muslim Scholar*. Został opublikowany w 2008 roku na łamach czasopisma „Intellectual Discourse”⁴⁸. Artykuł w zasadzie w sposób syntetyczny nakreśla biografię i poglądy Bigijewa, operając się na jego wybranych dziełach.

Niezwykle istotnym elementem niniejszej pracy jest zagadnienie dżadidyizmu oraz islamu w Rosji. Jak wspomniano wcześniej, polska literatura w tym zakresie jest stosunkowo uboga. Najważniejsze prace kwestie stanowiące tło dla rozważań nad myślą Musy Bigijewa powstały dzięki zaangażowaniu zagranicznych uczonych, głównie radzieckich i później rosyjskich, lecz nie tylko. W pierwszej kolejności należy zwrócić uwagę na książkę autorstwa Jahii Abdullina *Татарская просветительская мысль* (Tatarska myśl oświeceniowa)⁴⁹, wydaną w 1976 roku w Kazaniu. W publikacji tej poruszane jest zarówno zagadnienie samego dżadidyizmu, jak i postaci Musy Bigijewa. Autor dokonuje historycznej analizy dorobku wielkich myślicieli tatarskich od XVIII wieku. Abdullin jest również autorem książki *Джадидизм среди татар: возникновение, развитие и историческое место* (Dżadidyizm wśród Tatarów: pochodzenie, rozwój, miejsce w historii)⁵⁰, w której opisuje etapy rozwoju tego ruchu w kontekście historycznym. Prezentuje sylwetki jego przedstawicieli wraz z poglądami, które głosili. Za przełomową pracę poruszającą zagadnienie islamu w Rosji, a ściślej w Związku Radzieckim z pewnością można uznać jednak książkę Alexandra Bennigsen *Мусульмане в СССР* (Muzułmanie w ZSRR)⁵¹, wydaną w Paryżu w 1983 roku. Książka ta jako pierwsza w sposób syntetyczny przedstawia czytelnikowi najważniejsze informacje na temat ówczesnej struktury społeczności muzułmańskiej w Rosji, dając jednocześnie tło historyczne rozwoju religii muzułmańskiej w tym kraju, obejmujące zjawisko dżadidyizmu. W kontekście omawianego zagadnienia warto też wspomnieć o książce Azade-Ayse Rorlich z 1986 roku *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*⁵², prezentującej rys historyczny rozwoju społeczności tatarskiej regionu Powołża.

⁴⁸ E. Akhmetowa, *Musa Jarullah Bigiev (1875–1949): Political Thought of a Tatar Muslim Scholar*, „Intellectual Discourse” 2006, No. 1, s. 49–71.

⁴⁹ Я.Г. Абдуллин, *Татарская просветительская мысль*, Казань 1976.

⁵⁰ *Idem*, *Джадидизм среди татар: возникновение, развитие и историческое место*, Казань 1998.

⁵¹ А. Беннигсен, *Мусульмане в СССР*, Paris 1983.

⁵² A.-A. Rorlich, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Stanford 1986.

Włączony został tu także rozdział poświęcony dżadidyzmowi, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii związanych z edukacją i polityką.

Badania nad historią islamu i Tatarów w Rosji wkroczyły w nową fazę wraz z początkiem lat 90. XX wieku i zmianami politycznymi zachodzącymi w Związku Radzieckim, a później w Federacji Rosyjskiej. Przejawiało się to powstawaniem nowych prac prezentujących wyniki badań w tej kwestii. Należy w tym miejscu wspomnieć o kilku najważniejszych autorach, którzy od początku lat 90. wnieśli największy wkład naukowy w rozwój badań nad islamem zarówno w Rosji, jak i na Powołżu.

Szczególną uwagę należy zwrócić na prace autorstwa Damira Ischakowa⁵³, głównie: *Феномен татарского джадидизма: введение к социокультурному осмыслению* (Fenomen tatarskiego dżadidyzmu: wprowadzenie do zrozumienia społeczno-kulturowego)⁵⁴ oraz *Проблемы становления и трансформации татарской нации* (Problemy powstania i transformacji narodu tatarskiego)⁵⁵.

Pierwsza z prac, wydana nakładem Wydawnictwa Iman, pomimo niewielkiej objętości (łącznie 79 stron), zaznajamia czytelnika z najważniejszymi kwestiami dotyczącymi dżadidyzmu. Przede wszystkim mowa tu o historycznej genezie tego ruchu, reformach kulturowych i językowych, wreszcie zapatrywaniu jego przedstawicieli na zagadnienia polityczne. Druga praca omawia natomiast najważniejsze kwestie związane z rozwojem narodu tatarskiego, opisując nurty ideowe czy ważne postaci, w tym również ruch dżadidyzmu i jego przedstawicieli. Kolejnymi pracami, na które należy zwrócić uwagę są publikacje autorstwa Ajdara Juzejewa. W kontekście niniejszych rozważań szczególnie istotne są artykuły: *Место джадидизма в татарской общественной мысли конца XIX – начала XX вв.* (Miejsce dżadidyzmu w tatarskiej myśli społecznej końca XIX – początku XX wieku)⁵⁶; *Философия ислама* (Filozofia islamu)⁵⁷ oraz książka

⁵³ Damir Ischakow – pracownik Instytutu Etnologii Akademii Nauk Republiki Tatarstanu, laureat państwowej nagrody Republiki Tatarstanu w zakresie nauki i techniki za rok 2003.

⁵⁴ Д. Исхаков, *Феномен татарского джадидизма: введение к социокультурному осмыслению*, Казань 1997.

⁵⁵ *Idem*, *Проблемы становления и трансформации татарской нации*, Казань 1997.

⁵⁶ А. Юзеев, *Место джадидизма в татарской общественной мысли конца XIX – начала XX вв.*, http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1999_1_2/08/08_1/ (dostęp: 15.08.2019).

⁵⁷ *Idem*, *Философия ислама*, <http://www.tatworld.ru/article.shtml?article=439§ion=0...0> (dostęp: 15.08.2019).

Философская мысль татарского народа: основные направления развития (Myśl filozoficzna narodu tatarskiego – główne kierunki rozwoju)⁵⁸. Pierwsza z wymienionych pozycji koncentruje się na roli dżadidyizmu w rozważaniach tatarskich myślicieli – autor opisał zarówno najważniejsze postaci tego ruchu, ale też reprezentowane przez nie idee. Druga pozycja zawiera założenia teologii muzułmańskiej, ze szczególnym uwzględnieniem dzieł tatarskich myślicieli. Podejmowane są również kwestie związane z dżadidyizmem. Z kolei trzecia z wymienionych pozycji poświęcona jest historii powstania i głównym kierunkom rozwoju myśli filozoficznej Tatarów oraz roli islamu w dziejach filozofii tatarskiej. Książka koncentruje się na roli myśli tatarskiej w kształtowaniu się tożsamości etnicznej, wyznaniowej, kulturowej i politycznej narodu tatarskiego.

Na uwagę zasługują również prace Farita Sułtanowa poświęcone omawianemu zagadnieniu, zwłaszcza: *Ислам и татарское национальное движение в российском и мировом мусульманском контексте: история и современность* (Islam i tatarski ruch narodowy w rosyjskim i światowym kontekście muzułmańskim: historia i nowoczesność)⁵⁹; *Татарское национальное движение: история и современность* (Tatarski ruch narodowy – historia i współczesność)⁶⁰ oraz *Система мусульманского религиозного образования у татар: история, проблемы, перспективы* (System muzułmańskiego kształcenia religijnego wśród Tatarów – historia, problemy, perspektywy)⁶¹. W pierwszej z wymienionych książek autor podejmuje takie kwestie, jak: kształtowanie się i rozwój świadomości narodowej Tatarów, rozwój elity intelektualnej narodu tatarskiego czy wreszcie współczesna sytuacja islamu w Tatarstanie. W kolejnej książce znaleźć można analizę społeczno-filozoficzną współczesnego ruchu narodowego w Tatarstanie. Z kolei w ostatniej z wymienionych publikacji poruszana jest problematyka kształcenia muzułmańskiego wśród Tatarów. Omówione zostały w niej najważniejsze tendencje związane

⁵⁸ *Idem*, *Философская мысль татарского народа: основные направления развития*, Казань 2007.

⁵⁹ Ф.М. Султанов, *Ислам и татарское национальное движение в российском и мировом мусульманском контексте: история и современность*, Казань 1999.

⁶⁰ *Idem*, *Татарское национальное движение: история и современность*, Казань 2000.

⁶¹ *Idem*, *Система мусульманского религиозного образования у татар: история, проблемы, перспективы*, Казань 2005.

z rozwojem szkolnictwa muzułmańskiego w Rosji, wzajemnych relacji organów władzy państwowej i przedstawicieli religii muzułmańskich w kwestii współpracy i rozwijania systemu edukacji religijnej.

W latach 2000. wśród badaczy, którzy w swoich pracach podejmowali problematykę islamu wśród Tatarów i dżadidyzmu, wskazać należy dwie postaci. Pierwszą z nich jest Rafik Muchametszyn⁶², autor ponad stu artykułów naukowych i kilku monografii poświęconych zagadnieniu islamu w Tatarstanie. Warto zaznaczyć, że większość z tych prac, ze względu na niezwykle wysoką wartość merytoryczną, będącą wynikiem wnikliwych badań różnorodnych materiałów źródłowych, ma istotne znaczenie dla ogółu badań nad islamem w Rosji. Należy wspomnieć o kilku tytułach, które także z punktu widzenia rozważań zawartych w niniejszej pracy wydają się mieć znaczenie fundamentalne. Pierwszą z nich jest książka opublikowana w 2000 roku nakładem Wydawnictwa Iman zatytułowana *Ислам в татарской общественной мысли начала XX века* (Islam w tatarskiej myśli społecznej początku XX wieku)⁶³. Jak zaznacza sam autor, książka ta poświęcona jest przede wszystkim analizie historyczno-metodologicznych przesłanek do prowadzenia badań nad historią Tatarów, a także określeniu głównych problemów związanych z tatarskim reformatorem religijnym. W roku 2001 ukazała się publikacja *Ислам в Среднем Поволжье: История и современность. Очерки* (Islam na Środkowym Powołżu: Historia i współczesność. Szkice)⁶⁴. To jedna z niewielu prac ukazujących w kompleksowy i wieloaspektowy sposób historię rozwoju islamu w regionie Powołża⁶⁵. Co ważne, analizie poddano okres od IX do XX wieku.

W 2003 roku została opublikowana monografia *Татары и ислам в XX веке. Ислам в общественной и политической жизни татар и Татарстана* (Tatarzy i islam w XX wieku. Islam w życiu społec-

⁶² Rafik Muchametszyn – rosyjski historyk, politolog zajmujący się historią islamu w Rosji, w szczególności w Tatarstanie, laureat państwowej nagrody Republiki Tatarstanu w zakresie nauki i techniki za rok 2005, rektor Rosyjskiego Uniwersytetu Muzułmańskiego w Kazaniu.

⁶³ Р. Мухаметшин, *Ислам в татарской общественной мысли начала XX века*, Казань 2000.

⁶⁴ *Idem*, *Ислам в Среднем Поволжье: История и современность. Очерки*, Казань 2001.

⁶⁵ Obecnie region ten znajduje się w Nadwołżańskim Okręgu Federalnym.

cznym i politycznym Tatarów i Tatarstanu)⁶⁶. W książce tej Muchametszyn ukazuje rozwój społeczności muzułmańskiej w kontekście historycznym. Ponadto zawiera ona szczegółowy opis działalności Duchownego Zarządu Muzułmanów Tatarstanu⁶⁷. W 2005 roku ukazała się jeszcze książka *Ислам в Татарстане* (Islam w Tatarstanie)⁶⁸, będąca częścią specjalnego międzynarodowego projektu „Badania międzywyznaniowe w naukach społecznych”, realizowanego między innymi przy wsparciu rosyjskiego Ministerstwa Edukacji oraz Centrum Carnegie w Nowym Jorku, i poświęconego zagadnieniu islamu w regionach Federacji Rosyjskiej. Muchametszyn przygotował opracowanie dotyczące Republiki Tatarstanu, które w bardzo przejrzysty i syntetyczny sposób ukazuje najważniejsze wydarzenia w historii islamu na omawianym obszarze.

Kolejny badacz, którego dorobek naukowy w zakresie badań nad historią islamu w Rosji i historią Tatarów jest kluczowy z punktu widzenia niniejszej pracy, to wspomniany już Rinat Nabijew. Warto podkreślić, że jest on inicjatorem powstania specjalnego programu „Kultura, religia, społeczeństwo”, poświęconego między innymi badaniu islamu w Rosji i dziedzictwa intelektualnego rosyjskich Tatarów. W ramach tego programu w latach 1997–2016 ukazało się 27 publikacji poświęconych omawianej tematyce. Bezsprzecznie za najważniejsze uznać można trzy prace Nabijewa. W 2003 roku ukazała się monografia *Ислам и государство: Культурно-историческая эволюция мусульманской религии на европейском Востоке* (Islam i państwo: historyczna ewolucja religii muzułmańskiej na europejskim Wschodzie)⁶⁹, w której autor rozpatruje kwestie kulturowo-historycznej ewolucji islamu na terytorium europejskiej części Federacji Rosyjskiej w kontekście relacji państwa i islamu. Ukazuje on ponadto kluczowe etapy transformacji miejsca i roli religii muzułmańskiej w poszczególnych etapach rozwoju państwa i społeczeństwa. Nabijew zwraca uwagę zarówno na zjawisko dżadidyзму,

⁶⁶ *Idem, Татары и ислам в XX веке. Ислам в общественной и политической жизни татар и Татарстана*, Казань 2003.

⁶⁷ Duchowny Zarząd Muzułmanów Tatarstanu (*Духовное управление мусульман Республики Татарстан*) – główna organizacja religijna działająca od 1998 roku na terenie Republiki Tatarstanu.

⁶⁸ *Idem, Ислам в Татарстане*, Москва 2006.

⁶⁹ Р. Набиев, *Ислам и государство: Культурно-историческая эволюция мусульманской религии на европейском Востоке*, Казань 2002.

jak i porusza kwestię odrodzenia islamu we współczesnej Rosji w kontekście przemian społecznych. W 2004 ukazała się książka *Ислам на европейском Востоке. Энциклопедический словарь* (Islam na europejskim Wschodzie. Słownik encyklopedyczny)⁷⁰ pod jego redakcją. W pracy tej opracowane zostały zagadnienia związane z historycznym rozwojem islamu w Rosji, współczesnością, a także znalazły się teksty poświęcone najwybitniejszym muzułmańskim działaczom społeczno-politycznym przełomu XIX i XX wieku.

Trzecim najważniejszym opracowaniem autorstwa Rinata Nabijewa w kontekście omawianej problematyki jest monografia zatytułowana *Власть и религиозное возрождение* (Władza i odrodzenie religijne) z 2014 roku⁷¹. Autor prezentuje tu proces kształtowania się i rozwoju nowego modelu relacji między islamem i państwem rosyjskim od końca XX stulecia po współczesność, a także przedstawia społeczno-kulturowe aspekty miejsca islamu w Federacji Rosyjskiej, głównie w Tatarstanie. Dokonując tak ważnej analizy, odwołuje się ponadto do dorobku muzułmańskich działaczy społeczno-politycznych końca XIX i początku XX wieku oraz do zjawiska dżadidyizmu.

Niezwykle ważną postacią w kontekście badań nad historią islamu w Rosji jest Rafael Chakimow, jeden z najwybitniejszych współczesnych tatarskich historyków i filozofów⁷². W 2010 roku ukazała się jego monografia *Джадидизм (реформированный ислам)* (Dżadidyizm. Reformowany islam)⁷³. Jak zaznacza autor, książka poświęcona jest kwestiom pojawienia się i możliwościom rozwoju zreformowanego islamu na przykładzie historii tatarskiego ruchu przełomu XIX i XX wieku – dżadidyizmu. Badacz przekonuje, że istnieje dziś współczesna forma dżadidyizmu, czyli neodżadidyizmu.

Dokonując szczegółowej analizy stanu badań poruszanych w niniejszej pracy zagadnień, należy również zwrócić uwagę na dorobek naukowy badaczy nie związanych bezpośrednio z kazańskim ośrodkiem naukowym, a zajmujących się zagadnieniem islamu w historii Rosji i Federacji Rosyjskiej. Przede wszystkim warto wspomnieć o fundamentalnej pracy autorstwa Roberta Landy z 1995 roku *Ислам*

⁷⁰ *Idem, Ислам на европейском Востоке. Энциклопедический словарь*, Казань 2004.

⁷¹ *Idem, Власть и религиозное возрождение*, Казань 2014.

⁷² Przez wiele lat zajmował on ważne stanowiska w Republice Tatarstanu – w latach 1991–2008 był doradcą prezydenta Tatarstanu w kwestiach politycznych. Od 2011 roku kieruje Instytutem Historii im. Szihabuddina Mardżaniego Akademii Nauk Republiki Tatarstanu.

⁷³ Р. Хакимов, *Джадидизм (реформированный ислам)*, Казань 2010.

в истории России (Islam w historii Rosji)⁷⁴. Książka ta prezentuje szczegółowy rys historyczny rozwoju islamu na terytorium dzisiejszej Rosji od początków rozprzestrzeniania się islamu na ziemiach Rusi po współczesne autorowi czasy. Osobny rozdział poświęcony został dżadidyzmowi.

Jednym z najważniejszych badaczy, którzy zajmują się zagadnieniem islamu w Rosji jest Aleksiej Małaszenko, stały współpracownik Moskiewskiego Centrum Carnegie, autor wielu książek i artykułów naukowych, które przedstawiają zarówno historię, jak i współczesne problemy związane z rozwojem społeczności muzułmańskiej w Rosji. Do jego najważniejszych prac w tym zakresie zaliczyć należy takie książki, jak: *Исламское возрождение в современной России* (Odrodzenie muzułmańskie we współczesnej Rosji)⁷⁵; *Ислам для России* (Islam dla Rosji)⁷⁶; *Ислам в России: взгляд из регионов* (Islam w Rosji: spojrzenie z regionów)⁷⁷. W pierwszej z wymienionych książek autor poddaje analizie proces odrodzenia religijnego w poradzieckiej Rosji, w tym miejsce społeczności muzułmańskiej w życiu społecznym Federacji Rosyjskiej. Kolejna z książek jest zbliżona swoją tematyką do wcześniej opisywanej, jednak omawia bardziej aktualną problematykę, uwzględniając na przykład kontekst międzynarodowy. Ponadto nacisk położony został na kwestie związane z działalnością polityczną muzułmańskich liderów. Ostatnia z publikacji skupia się na sytuacji wyznawców islamu w poszczególnych regionach Federacji Rosyjskiej. Jest ona częścią wspomnianego wcześniej projektu „Badania międzywyznaniowe w naukach społecznych”. W książce tej omówione zostały najważniejsze wyzwania współczesności, przed którymi stoi rosyjska umma w takich regionach, jak Północny Kaukaz czy Powołże.

Nie można zapominać o dorobku naukowym muzułmańskich działaczy religijnych, którzy także prowadzą prace badawcze nad kwestiami islamu w Rosji oraz dżadidyzmem. Jedną z istotniejszych prac jest wydana w 2004 roku książka autorstwa Rawiła Gajnutdina, przewodniczącego Rady Muftich Rosji, jednej z największych organizacji muzułmańskich w Federacji Rosyjskiej, *Ислам в современной*

⁷⁴ Р. Ланда, *Ислам в истории России*, Москва 1995.

⁷⁵ А. Малащенко, *Исламское возрождение в современной России*, Москва 1998.

⁷⁶ *Idem*, *Ислам для России*, Москва 2007.

⁷⁷ *Idem*, *Ислам в России: взгляд из регионов*, Москва 2007.

Россуу (Islam we współczesnej Rosji)⁷⁸. Publikacja ta wydaje się o tyle wartościowa, że autor dokonuje w niej wieloaspektowej analizy procesu odrodzenia muzułmańskiego w Federacji Rosyjskiej, skupiając się na czynnikach historycznych, społeczno-kulturowych czy politycznych. Wspomnieć także należy o postaci Damira Muchetdinowa, wiceprzewodniczącego Duchownego Zarządu Muzułmanów Federacji Rosyjskiej, byłego przedstawiciela Rady Muftich Rosji do spraw Krajów Wspólnoty Niepodległych Państw. Pełni on funkcję redaktora naczelnego Domu Wydawniczego Medyna, obecnie jednego z najszybciej rozwijających się wydawnictw muzułmańskich w Rosji. W ramach wydawnictwa prowadzone są badania na temat historii narodu tatarskiego, a także prace poświęcone dialogowi międzykulturowemu i międzyreligijnemu. Damir Muchetdinow, uznawany za zagorzałego zwolennika dżadidyzmu, specjalizuje się w problematyce rozwoju współczesnej rosyjskiej społeczności muzułmańskiej. Opowiada się za syntezą duchowego dziedzictwa cywilizacji arabsko-muzułmańskiej z osiągnięciami naukowymi myśli europejskiej. Najważniejsze założenia swoich poglądów społeczno-politycznych w kontekście rozwoju społeczności muzułmańskiej w Rosji zawarł w książce *Российское мусульманство – призыв к осмыслению и контекстуализации* (Rosyjski islam – wezwanie do refleksji i kontekstualizacji)⁷⁹ wydanej w 2015 roku.

Nie bez znaczenia pozostają także dziesiątki artykułów, opublikowanych w czasopiśmie naukowych, oraz rozdziały w monografiach poświęcone postaci Musy Bigijewa opracowane przez różnych autorów. Większość z tych publikacji została wykorzystana podczas pisania niniejszej pracy. Autor ma nadzieję, że prezentowana książka poszerzy dotychczasowy stan badań nad twórczością Musy Bigijewa oraz zagadnieniem rozwoju islamu w Federacji Rosyjskiej.

⁷⁸ Р. Гайнутдин, *Ислам в современной России*, Москва 2004.

⁷⁹ Д. Мухетдинов, *Российское мусульманство – призыв к осмыслению и контекстуализации*, Москва 2015.